

PREDSTAVLJANJE VATIKANSKOG KODEKSA B

Papina donacija faksimil izdanja za zadarsku zbirku Biblija:
(Vat. Graec. 1209, B)

Nikola HOHNJEC, Zagreb

Sažetak

Codex Vaticanus B čuva se u Vatikanskoj biblioteci a potječe iz 4. stoljeća i smatra se najstarijom postojećom pergamentnom kopijom Biblije. Vjeruje se da je kodeks B stigao na Zapad 1483. godine za vrijeme Firentinskog sabora kao dar bizantskog cara Ivana VIII. papi Eugenu IV. (ili ga je po nekima već 1448. godine Papa Nikola V. bio smjestio u Vatikansku biblioteku.) Prethodna povijest je nepoznata no ipak se nešto pokušava o njoj reći. Originalno je taj kodeks bio potpuna kršćanska Biblija sa Starim i Novim zavjetom. Pisan je na pergamentu veličine 27-28 cm x 27-28 cm. Stari zavjet je uglavnom cjelovit i sastoji se od 617 listova. Novi zavjet sačinjavaju 142 lista i prekinut je s Hebr 9,4, s opaskom da ta poslanica slijedi odmah iza 2 Sol.

Prijepis sadrži aleksandrijski neutralni tekst kakav je kolao u 3. stoljeću. Tekst je ispisan u tri stupca (u poetskim dijelovima u dva stupca) sa 40 redaka. Tekst je ispisan na crtolju. Slova su uncijalna (velika), riječi se ne dijele i ne postoji punktualizacija. Jedan je prepisivač radio na Starom a drugi kasnije na Novom zavjetu. Neki je ispravljča prošao rukopisom, vjerojatno ubrzo iza njegovog prijepisa. Netko drugi je radio na rukopisu mnogo kasnije (10. ili 11. stoljeće).

Predstavljanje se ograničuje na faksimil, kolor izdanje u 450 numeriranih primjeraka. U vrijednom izdanju sačuvani su i grubi rubovi, čak pokidani listovi i rupe s originalnih pergamenata. Prvo se spominje sama donacija ovog izdanja. Vrlo finu faksimilnu reprodukciju popraća i obogaćuje Uvod od 72 stranice, gdje trojica vrhunskih poznavalaca govore jedan za drugim o paleografiji i kodikologiji (P. Canart u svojoj se studiji poziva na Janka Šagija koji je već ranije zapaženo i stručno obradio kodeks B) i zasebno o knjigama Starog (P.-M. Bogaert) i Novog zavjeta (S. Pisano).

Ključni pojmovi: grčki rukopis, tekst, kodeks, kritika teksta.

1. Općenito uz donaciju ove edicije

Kodeks već vizualno budi osjećaj poštivanja: korice su kodeksa kao i popratnog sveska obučene u pergament, stranice masivne i praktične. Uvezane faksimil-folije su nejednake, pokazuju starinu. Novo izdanje kodeksa vjerna je kopija samog originalnog rukopisa. Kodeks je gotovo »svetohranište« Božje riječi. Početni listovi Prolegomena, tj. popratnog sveska s predgovorom i njihovim nenumeriranim stranicama sadrže prezentaciju.¹ Na početku Prolegomena stoji oduženje za ovo izdanje uz pomoć 1 Kor 10, 31: *Omnia in gloriam Dei prolegomena facite*, kao sažetak Pavlove sveopće zuzetosti: »Dakle, ili jeli, ili pili, ili drugo što činili, sve na slavu Božju činite.«² Popratni svezak donosi dalje Papin grb, natpis, blagoslov i Papinu sliku.³ Na zasebnom papiru stoji svjedočanstvo o vjernom faksimil izdanju fototipskog izdanja Vatikanskog grčkog kodeksa 1209, B.⁴ Faksimil izdanje starog i dragocjenog Vatikanskog kodeksa (1209) nude, dakle, javnosti Apostolska vatikanska biblioteka i talijanski Poligrafski odnosno fototipski institut i talijanska Državna riznica, točnije zlatarna i predaju ga Papi, zamjeniku Kristovom i Petrovom nasljedniku za jubilej Svete godine, na dan njezina otvorenja 25. 12. 1999. godine. Spominje se i papirnica Milliani – Frabriano i uvez, u kožu i pergament kao i zlatotisak i srebrotisak. Uz visoku kvalifikaciju, jedinstven povod spominje se marno i studiozno posvećenje.⁵

Velike pergamentne korice i pojedine folije na faksimilu kodeksa su crvenkaste boje, upravo kao na originalu, vjerojatno radi drveta na kojem su kože pripravljanje. Neke su folije svijetlije, druge su ružičaste. Uncijali u boji obično stoje iznad teksta u lijevom uglu knjige. Ponekad ima manjih uncijala za prvo poglavlje knjige. Folije imaju ulegnuća, otkinute dijelove stranica. Rupe su brojne, ali često na mjestima gdje nema teksta pa ne ometaju čitanje. Postoje otisci ruku, čak i boja, odnosno ogrebotina.⁶ Faksimil je mogao ostaviti praznine i nije trebao prenositi rupe, otkinuća.⁷ Radi točnosti i uživljanja starine, a tehnički je to moguće, faksimil se nastojao što više približiti originalu. Rukopis je u svojoj drago-

¹ Popratni svezak u svemu se ravna prema samom faksimil-izdanju Vatikanskog kodeksa B.

² To stoji iza lozinke Ignacija Lojolskog: »Ad maiorem Dei gloriam«.

³ Usp. nenumeriranu 3. i 4. stranicu. Svi popratni tekstovi prezentacije stoje na latinskom jeziku i u talijanskom prijevodu.

⁴ Usp. nenumeriranu 5. stranicu s natpisom: »exemplarius simillima phototypice codicis Vaticani B, (Vat. gr. 1209)«.

⁵ Birani i kultivirani izrazi visoko vrednuju ovo najnovije izdanje: pretiosissimus codex, magnum iubileum, studiose dedicant. Vatikanski kodeks B se i inače naziva dragocjenim, priti-osus.

⁶ Tako su spojene stranice 437.-440. čiji donji dio je oštećen.

⁷ Gdje je original blijed, kao npr. na stranici 462., čak je i faksimil blijed.

cjenosti danas konzerviran i spašen za budućnost.⁸ Ukoričenje originalnog kodeksa napravljeno je za restauracije u 15. stoljeću. Kodeks nosi moderan pečat s natpisom Vatikanske biblioteke⁹ ali u kodeksu se češće susreće stari elipsasti štambilj s istim natpisom i Papinim grbom.¹⁰ Uz vatikanski pečat na početku i na koncu kodeksa stoji i francuski štambilj,¹¹ vjerojatno iz vremena kada se kodeks nalazio u Napoleonovom »izagnanstvu«¹².

Prolegomena¹³ uz slavljenički značaj predstavljaju uglavnom drugi popratni i studiozni svezak. Sadrži tri studije i zatim kao četvrto veoma dugo kazalo svake pojedine stranice Vatikanskog kodeksa B po stupcima i točno određenim poglavljima i recima radi lakšeg uspoređivanja i studiranja. Članci uvode i tvore okosnicu prezentacije kodeksa. Na koncu samog faksimil izdanja još su dodana dva čista lista iste kvalitete kao i Prolegomena. U velikom svesku i u popratnom stoji uređivačko uputstvo¹⁴ o ediciji i broj kodeksa XXXVII/L. Isti broj vrijedi i za II., popratni svezak i broj. Inače izdavači su Papi stavili na raspolaganje 50 primjeraka pod rimskim brojevima I/L od kojih je br. XXXVII/L od ljeta 2001. godine u zadarskoj zbirci Biblija.¹⁵ U javnoj prodaji po redosljedu narudžbe na tržištu se nudi arapski numeriranih 001/450 primjeraka po 5000 USA \$¹⁶. Kodeks s popratnim sveskom i plastičnom škrinjom važe 15 ili s drvenom 16 kg.

U samom kodeksu biblijske knjige su pojedinačno naslovljene na početku i na koncu knjige. Ipak postoje skupine koje su poznate u kršćanskom poimanju sve do danas, uz neka mala odstupanja. Na koncu kodeksa u dodanom dijelu stoji među ostalim detaljni sadržaj sa svim naslovima odnosno skupinama knjiga.

⁸ Pojedine folije kao originalne sastojnice posebno su konzervirane i čuvaju se svaka u svojoj kartonskoj opremi.

⁹ Latinska kratica glasi: »Vat. bib.«.

¹⁰ Zanimljivo je zajedničko mjesto štambilja na oštećenim stranicama 738.-741.

¹¹ Natpis na pečatu glasi: »Bibliothèque nationale«.

¹² Od 1797. do 1815. godine.

¹³ PROLEGOMENA, (Popratni svezak Vatikanskog kodeksa B), Roma, 1999.

¹⁴ Usp. latinski tekst »coordinatio instructa«.

¹⁵ Višedesetljetnim upornim zalaganjem mons. M. Oblak, sada nadbiskup u miru, prikupio je jedinstvenu i najveću zbirku biblijskih prijevoda u Hrvatskoj iz kojih je koncem 2000. i početkom 2001. godine bila organizirana izložba i simpozij o biblijskom prevođenju. Toj zbirci se od prošle godine pribrajaju i najnovije izdanje Vatikanskog kodeksa B i sva dosadašnja izdanja prvootisnutih slavenskih Biblija.

¹⁶ Tomislav Vuk, profesor biblijskih znanosti u Jeruzalemu i član Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda nabavio je za biblijski institut u Cerniku također jedan uzorak ovog faksimil izdanja kojeg je u ljeti 2002. u okviru religijskog programa HTV-a i predstavio.

2. Paleografsko i kodeksološko tumačenje

Ovo tumačenje temelji se na članku P. Canarta¹⁷ iz popratnog sveska kodeksa kojemu prethodi studija J. Šagija¹⁸. Oni, uostalom, svaki u svom opsegu, iscrpljuju svu relevantnu literaturu o tom istraživanju. *Sam sastav rukopisa* Vat. Graec. 1209, B broji danas 1536 numeriranih stranica, tj. 768 folija. Valja međutim nadodati da na početku stoje dvije folije ili četiri stranice, numerirane od I. do IV. i na kraju jedna nenumerirana folija kao nadopuna zadnjeg svešćića i tri zaštitne dvostruke folije koje su se pri uvezivanju morale nalaziti na početku rukopisa. Sve folije, originalne ili dodane su od pergamenta.

Od prvotnog originalnog rukopisa preostaju *stranice* 41.-694. (*folije* 32.-358.) i 707.-1518. (*folije* 369.-774.). U staro vrijeme stranice su tintom u grčkim majuskulima pobrojane na poledini u gornjem uglu. Mnogi brojevi su pri uvezivanju odrezani a izvjestan broj još je čitljiv, makar je tinta izbljedila. Na početku nedostaje dakle 31 folija koje nadomještaju 20 kasnijih folija (tj. 40 stranica) jer je dodatak izgubljenog dijela knjige Postanka pisan više zgusnuto. Folije 359.-368., s nekim psalmima, također zagubljene nadopunjuje šest folija ili aktualne stranice od 695. do 706. Teže je točno ustanoviti zagubljene folije na koncu rukopisa. Za nadopunu Poslanice Hebrejima stručnjaci su izračunali tri folije. Stvarni dodatak obuhvaća stranice od 1519. do 1539., tj. spomenuti dodatak iz Poslanice Hebrejima (9, 14) i knjigu Otkrivenja. Rukopis se sastojao prvotno od svešćića, uglavnom od kviniona,¹⁹ pokojeg kvaterniona ili čak terniona. Svešćići posjeduju numeraciju, doduše nepreciznu i svakako kasnije nadodanu na sačuvalne dijelove rukopisa.

Rukopis je *sastavljen* od brižno prepariranih pergamenata. Rupe su nastale uslijed pripreme ili pogrešne kože. Ima tragova rukovanja ili pokoja ogrebotina no nedostaje i jedan gornji dio stranice 355. i 356. Ima mjesta gdje je kiselina tinte izjela pergament. Sva ta oštećenja ne otežavaju samo čitanje. Inače su pergamenti složeni kao i pojedini svešćići: »meso« – »krzno«. Ravnalom i rupicama napravljeno je, uvijek na stranici »meso« potrebno i već uhodano crtovlje. Iznenaduje da su vertikalne linije izrazitije od horizontalnih i zanimljivo da intenzitet i jednih i drugih linija varira unutar istog svešćića. Crtovlje je bilo drukčije pripremljeno za tri odnosno dva stupca. Razlika je kod povlačenja horizon-

¹⁷ Usp. P. CANART, Notice paléographique et codicologique, u: *Prolegomena*, (Popratni svezak Vatikanskog kodeksa B), Rim, 1999., 1-6.

¹⁸ Usp. J. ŠAGI, *Problema historiae codicis B*, Divus Thomas (Piacenza), 75 (1972.) 3-29. I sam P. Canart dvaput citira Šagijevu studiju iz tekstualne kritike. I J. Šagi spominje u bilješci 14 P. Canarta, stručnjaka za paleografiju s kojim je zajedno utvrdio vrijednost poredbi s ostalim kodeksima.

¹⁹ Kvinion sadrži 5 (folija) x 4 (stranice) = 20 (stranica), kvaternion: 4 x 4 = 16, ternion 3 x 4 = 12.

talnih linija a vertikalne su samo drukčije raspoređene i popunjene za potrebe od tri ili dva stupca. U stupcima biblijske mudrosne literature dobro se vidi priprema za poetsko pisanje.

Korisno je usredotočiti se na *rukopis i ukrašavanje*. *Prostor za knjige* rabio se ekonomično. Jedna knjiga se stavlja u susljednom stupcu gdje je u prethodnom završila prijašnja knjiga. Pisari nisu ništa poduzimali da bi neka biblijska knjiga došla na početak stranice, folije ili svešćića. Iznimku čini završetak povijesnih knjiga s Ezrom i početkom mudrosnih knjiga.²⁰ U skupinu mudrosnih knjiga ubrajaju se i Estera, Judita i Tobija no usprkos različitog rasporeda na stranici²¹ knjige započinju na istoj stranici gdje je završila Sirahova knjiga. Najupadljivija je podjela između Tobije i proročkih knjiga gdje je ostavljen prazan prostor između knjiga ali Hošein tekst ipak započinje na sljedećoj 945. stranici. Slično kao i kod mudrosnih knjiga, Novi zavjet slijedi iza praznog prostora. I on je ekonomičan osim ako se izostavi Evanđelje po Luki koje ostaje tajna.²² Normalno da se ruka prilagođuje i poistovjećuje s pisanjem knjiga. To pak uvodi u pisanje i prepisivače. *Prepisivači* su rabili »biblijsko uncijalno« ili bolje »majuskulno biblijsko« pisanje. »Kanon« tog pisanja odredio je G. Cavallo.²³ Majuskulno pisanje je označeno dvjema uspravnim linijama. Osovina je vertikalna. Većina slova ulazi u kvadrat. Pismo je 75% naklonjeno udesno. Vertikalna crta je izraženija, horizontalna i uzlazna istančana a zaokružene crte su srednje označene. Kod nekih je slova pojačana uzlazna završna a katkad i horizontalna linija. To je značajka vremenskog razvoja majuskulnog pisma. Vatikanski kodeks B rabi »savršeno razdoblje« gdje se podudaraju obdržavanje »kanona« pisanja i prirodno i spontanog rada.²⁴ Po tim se značajkama izvodi da djelo pripada u sredinu 4. stoljeća nešto ranije od Sinajskog kodeksa koji se smješta cca 360. godine. Tekst je podijeljen kao što je gore već rečeno u tri ili dva stupca. Redak u tri stupca sadrži cca 16 slova. Na koncu retka slova su skraćena i prelaze liniju i imaju gotovo isti oblik. Grčki je tekst u podjeli uredan. Kontinuirano pisanje ne sadrži ni aspiriranje ni naglaske. Puntuacija prve ruke je reducirana. U tekstu pojedine knjige zna različito stajati »znak umetanja«. Unutarnja podjela diskretno rabi »bjeline« i poneko lagano prelaženje ruba slova. Ima i pokoja oznaka za poglavlja. Nijedan inicijal nije povećan. Ima ukrasnih naslova knjiga i postoje završni katkad diskretno crvenkasti pleteri pojedinih knjiga. Kodekološki stručnjaci

²⁰ Mudrosne knjige započinju s prve strane dotične 6. folije.

²¹ Tekst se opet piše u tri stupca.

²² S. Pisano tvrdi da je taj prostor možda bio potreban za duži završetak Evanđelja po Marku (35).

²³ G. CAVALLO, *Ricerche sulla maiuscula biblica*, (Studi e testi di papirologia, 2), Firenze, 1967. Autor je obradio sve pojedinosti tog pisma.

²⁴ Usp. P. CANART, 4.

razlikuju tri, odnosno četiri prepisivača.²⁵ Nije uvijek dovoljno dokazivati samo može bitnim morfološkim razlikama jer je tekst izbljedio pa je popravljen. Zato se uspoređuju znakovi umetaka, pojačanje isturenih dijelova slova, ispisivanje i ukrašavanje naslova, kao suženje svetih imena ili učestalost itacizama.²⁶ Na temelju tih argumenata moguće je razlikovati samo dvije ruke.²⁷ Neki ispravci, ogrebotine i dodaci sežu do vremena prepisivanja. Uočeni su istraženi i koliko je moguće protumačeni svi važniji zahvati.²⁸

Povijest kodeksa se već vidi iz vanjskih dokaza jer popravci, glose, dodaci tekstu i ukrašavanje pokazuju dugo razdoblje i marno korištenje. Sve te zahvate teško je, međutim, vremenski i mjesno odrediti. Zahvati su nejasni i tragovi rijetki. Uz veliki prijenos kodeksa moguća su i manja seljenja. Prepisivač je bio vješt i valja se pitati da li je to samo razvijena sposobnost i nije li živio u razdoblju blizu originala. Dakako, taj se prvi pisar razlikuje od ruke koja je dotjerivala stranice 1206. i 1207., miješajući majuskulno i minuskulno pisanje, dodavajući dvotočku na slovo jota. Ne zna se da li je ta ista ruka upisala mnoštvo sholija po rubovima.²⁹ Njegovo kurzivno pismo može datirati iz 12. stoljeća. Obojene vrpce i inicijali pojedinih knjiga povezuju se s carigradskim motivima iz 10 stoljeća, ali iskrivljenje i nespretnost upućuju na 11. ili 12. stoljeće. Ime monaha Klementa, označeno na stranicama 238. i 624., teško je smjestiti u vrijeme i nije poznato da li je i nešto radio na rukopisu i tumačenju. Potpis tog monaha ne objašnjava prijepis u 10. i 11. stoljeću. Dodaci u 15. stoljeću kao nadomjesci na izgubljenim mjestima skromno doprinose razumijevanju Vatikanskog kodeksa B.³⁰ Od početka do 15. stoljeća Vatikanski kodeks B ostaje prikrit velom tajne. Zagubljeni dijelovi su nadomješteni u 15. stoljeću, vjerojatno prije boravka u Rimu, u Vatikanskoj biblioteci.

J. Šagi³¹ navodi mišljenje o boravku kodeksa u južnoj Italiji. Prvo pokušava ići *direktno* i pokazati nešto iz povijesti kodeksa. Zato navodi druge dokumente, pismo, bilješke, potpise i može bitne vlasnike. Najjači razlog krije se u sličnosti s nekim drugim rukopisima. Usporedba s kodeksima južne Italije pokazuje sličnosti s grčkim minuskulnim kodeksom ali nema i ne pruža značajnih osobitih i od-

²⁵ ISTI, 5.

²⁶ Pojam za jezični razvoj promjene slova *eta* (e) u *ita* (i).

²⁷ *Isto*, tako argumentiraju Milne i Skeat.

²⁸ J. Šagi je na završetku svoje studije poželio iscrpno sistematsko ispitivanje cijelog Vatikanskog kodeksa B u svjetlu paleografskog napretka. Gotovo mu se P. Canart 30-ak godina kasnije nastojao odužiti (28.-29.).

²⁹ Tumačenja posebno nejasnih mjesta prakticiralo se već u vrijeme crkvenih otaca.

³⁰ Usp. J. ŠAGI, 13-29.

³¹ ISTI, 4.

lučnih elemenata za neki pozitivni zaključak. J. H. Ropes³² sugerira bijeg egipatskih kršćana pred arapskim muslimanima u 7. stoljeću na Siciliju gdje su se smjestili u tamošnje samostane i u razdoblju od 9. do 11. stoljeća odatle su onda prešli u kalabrijske samostane. Izbjegli kršćani su sa sobom navodno nosili Vatikanski kodeks B. Taj put je prešao Codex Marchalianus (Vat. Gr. 2155). A J. Šagi se služi Ropesom koji donosi pozitivne dokaze ali se ne opredjeljuje kako je možda Bessarion, radi posebne blizine papi Eugenu IV. koji ga je zadužio za južnotalijanske samostane,³³ donio Vatikanski kodeks B u Rim. Nema, međutim, stvarnih dokaza direktnog ispitivanja o boravku Vatikanskog kodeksa B u tom vremenu u južnoj Italiji. Ipak je to bio pokušaj barem malog osvjetljavanja dugog razdoblja i prevelike anonimnosti i šutnje o početku Vatikanskog kodeksa B. Naime u južnoj Italiji u tom jadnom stanju nije bilo pisara ni pergamenata. Tako je vjerojatniji unos u Rim nego u južnu Italiju. Prije pape Nikole V. bilo je malo zanimanja za grčke rukopise. Možda je Vatikanski kodeks B došao za pape Kalista II. (1455.-1458.) i Bessarion je posudio taj tekst s drugim rukopisima iz Vatikanske biblioteke.³⁴ O direktnom značenju Vatikanskog kodeksa B J. Šagi zaključuje da se ne zna za dokumente o povijesti kodeksa.³⁵ Svakako prije 1443. godine nema kodeksa u Vatikanskoj biblioteci a postoji i anonimnost nadomjestaka. Hipoteze o povijesti Vatikanskog kodeksa B prije toga su površne i treba ih preispitati pri čemu se o sličnosti Vatikanskog kodeksa B i Vatikanskog grčkog kodeksa 1994 ništa ne isključuje niti zaključuje. Svakako ostaje otvorena sumnja da je Bessarion unio kodeks u Vatikansku biblioteku.

Indirektnim ispitivanjem J. Šagi³⁶ smatra ispitivanje samog teksta, tj. prijepise u druge kodekse ili nadomještanje tekstova iz drugih kodeksa. Vatikanski kodeks B se u 15. stoljeću nalazio u Vatikanskoj biblioteci. Iz njega je prepisana Knjiga Mudrosti na Codex Venetus Gr. 6 (122). To je napravio neki pisar za Bessariona polovinom 15. stoljeća a to nije nužno bilo vrijeme prije ulaska samog kodeksa u Vatikansku biblioteku. Bessarion je poznavao Vatikanski kodeks B ali nije mu bio vlasnikom.³⁷ Prepisivač Knjige Mudrosti s Kodeksa 122 je do sada nepoznat ali se čini da nije identičan s pisarom koji je nadomještao zagubljene tekstove Vatikanskog kodeksa B. J. Šagi poziva na dublje ispitivanje

³² ISTI, 5.

³³ P. Batifol razmatra pripadnost Vatikanskog kodeksa opatiji Rossano što se, međutim, iz samog kodeksa ne može ni dokazati ni isključiti (J. ŠAGI, 6.).

³⁴ Usp. J. ŠAGI, 8.

³⁵ ISTI, 5-6.

³⁶ ISTI, 9-28.

³⁷ J. Šagi čak izjavljuje kako mu se čini hipotetičnim da Bessarion nije unio kodeks B u Vatikansku biblioteku (29.).

okolnosti prijepisa³⁸. Također valja proučiti Esteru, Juditu, Tobiju s istog kodeksa 122 koji možda mogu pružiti sigurnost i za Knjigu Mudrosti a i upitnost prepisivanja kada nije posrijedi neko važno rješenje. Bessarion je dio Marcianovog grčkog rukopisa 6 prepisao na Vatikanski kodeks B, no ostaje otvoreno da li je to učinio prije ili nakon unošenja kodeksa. J. Šagi je pokušao naime objasniti vrijeme što prethodi i prati ulazak kodeksa B u Vatikansku biblioteku³⁹. Usprkos raznim mišljenjima, argumentima, učenjima i njihovim doprinosima istraživanje ostaje u zametku. Poduzeti pokušaji u fragmentima, čini se, unijeli su nešto svjetla. Još valja ispitati pojedine umetke. Sigurno je, što je već potvrdio A. Rahlfs, da je dodatak Post 1,1 – 46,28 u nepoznatom mjestu nepoznati pisar prepisao s kodeksa Chisiena VI 38 (19). Nadalje je sigurno da su dodani nadomjesci Ps 105, 27 – 137, 6 reproducirali Lucijanov tekst ali ne iz skupine 30-ak minuskulnih rukopisa, izabranih od 1059 do 1806. Ne pokazuje se, naime, da je neki od njih uzorak prepisanog teksta na Vatikanskom kodeksu B. Sigurno je da Heb 9, 14 – 13, 25 reproducira *Koiné* tekst. Sumnja se, međutim, da Otkrivenje potječe od nekog sada poznatog Bessarionovog kodeksa. Općenito se, ipak, smatra da je na djelu umetak u 15. stoljeću. Ostaje neobjašnjeno je li sve radila ista ruka. Još valja spomenuti rukopise s kojih potječe prijepis za Vatikanski kodeks B. U svezi dodatka Knjige Postanka moguće je uz pomoć citacija i usporedbi zaključiti: Knjiga Postanka je popunjena s kodeksa 19 što je od koristi za daljnje proučavanje Vatikanskog kodeksa B. Složenije je pitanje o Psalmima. Nije poznat predložak, pa se ispitivanja o početku i nadopuni usredotočuju na okolnosti i stanje teksta Vatikanskog kodeksa B koji upućuju da tekst pripada gore spomenutoj Lucijanovoj recenziji. J. Šagi uspoređuje varijante no umjesto objašnjenja upućuje na daljnje istraživanje.⁴⁰ U novozavjetnoj Poslanici Hebrejima i Otkrivenju također ostaje nejasno podrijetlo. Među prijedlozima kodeksa i recenzija Poslanicu Hebrejima nadomjestila je *Koiné* recenzija. J. Šagi⁴¹ i ovdje očekuje kako će daljnje istraživanje teksta možda ugraditi okolnosti i tekstualne varijante Poslanice Hebrejima. Knjiga Otkrivenja prema H. C. Hoskieru pripada obitelji rukopisa Complutensis.⁴² J. Šagi vjeruje da je ponudio problem povijesti i općeniti pristup Vatikanskog kodeksa B u 15. stoljeću⁴³.

I P. Canart se nada da bi minuskulni rukopis iz prve polovine 15. stoljeća umjesto zagubljenih dijelova originala mogao osvijetliti provenijenciju. Ipak minuskulna nadopuna zagubljenih, tj. nestalih dijelova na početku kodeksa kod

³⁸ ISTI, 10-12.

³⁹ ISTI, 4.

⁴⁰ ISTI, 24-25.

⁴¹ ISTI, 27.

⁴² Usp. H. C. HOSKIER, *Concerning the Text of the Apocalypse*, I., London, 1929., 198.

⁴³ ISTI, 29.

Knjige Postanka i na koncu kod Poslanice Hebrejima i Otkrivenja kao i u samom kodeksu u Psalmima osim podrijetla rukopisa i vremenskog određenja ne nudi neko zadovoljavajuće objašnjenje povijesti kodeksa kao i njegovo putovanje i seljenje.⁴⁴ Postoji hipoteza o originalnom carigradskom podrijetlu iz palestinske pisarnice.⁴⁵ Za nijansu se razlikuje mišljenje da je Vatikanski kodeks B iz egipatske aleksandrijske pisarnice.⁴⁶ Poduzete lingvističke poredbe 10. stoljeća između Vatikanskog kodeksa B i drugih carigradskih rukopisa ne iznose neke uvjerljive dokaze⁴⁷. C. M. Martini u svom uspoređivanju nije našao neku uvjerljivu podudarnost. Zanimljivo da P. Canart na koncu svog članka iznosi najnoviju carigradsku Skeatovu hipotezu kako se Vatikanski kodeks B nalazio u Carigradu do 15. stoljeća kada ga je delegacija ponijela na dar papi na Firentinskom saboru sjedinjenja.⁴⁸ Skeatovo je mišljenje zavodljivo ali ga valja zanemariti, jer usprkos impresionatnom istraživanju nema objektivne osnove. U svezi južne Italije P. Canart je ispitao pismo i različite bilješke za Vatikanski kodeks B. Ne navodi, međutim, nikakav ozbiljni dokaz da je rukopis boravio, za razliku od nekih drugih slavni uncijala u južnoj Italiji odakle bi dospio u Vatikansku biblioteku. Ostaje dakle činjenica da se oko 1475.⁴⁹ godine rukopis nalazi i ostaje u Vatikanskoj biblioteci.⁵⁰ Ne zna se ništa o prepisivaču i unositelju nadomjestaka u 15. stoljeću. No, Vatikanski kodeks B ima prijepis, poznaje i druge kodekse. Začuduje da ne postoje svjedočanstva za Vatikanski kodeks B, osim što je Bessarion važan za dodatke. Nema međutim dokaza da je on donio Vatikanski kodeks B u Rim.⁵¹ Papa Nikola V. osnovao je Vatikansku biblioteku i tražio vrijedne rukopise ali u južnoj Italiji nije baš bilo procvata, pa je kodeks B, ako se tamo i našao, morao drugim putem dospjeti u Rim. Sve ostalo razmišljanje o pretpovijesti Vatikanskog kodeksa B jest nesigurno i povezano je s nagađanjem.⁵²

⁴⁴ ISTI, 13-28.

⁴⁵ Mjesto nastanka mogla bi biti Cezareja ili Antiohija. Zanimljivo da usprkos izjavi o impresionantnim carigradskim Skeatovim argumentima P. CANART carigradski put Vatikanskog kodeksa B ipak tako odriješito odbacuje (6).

⁴⁶ Ta se tvrdnja opravdava u istraživanju Starog i Novog zavjeta. Uz dobru obradu aleksandrijskog podrijetla iznosi se i sumnja da Vatikanski kodeks B predstavlja jednu od Atanazijevih kopija za cara Konstansa koju je onda Atanazije bio ponio u svoje rimsko izgnanstvo.

⁴⁷ Vatikanski kodeks B jezično su istraživali G. Mercati i A. Thurn.

⁴⁸ Usp. P. CANART, 6. Kako bi dar bio reprezentativan i zaokružen T. C. Skeat misli da je kodeks morao biti ishitreno i površno restauriran.

⁴⁹ J. Šagi navodi da 1443. godine još nema Vatikanskog kodeksa B u inventaru Papinske biblioteke (7).

⁵⁰ Naime inventar iz 1475. godine nabraja Bibliju sastavljenu iz crvenih pergamenata. Godine 1481. spominje se po drugi put ta Biblija gdje se uz crvenkaste pergamente navodi i pisanje u tri stupca što odgovara Vatikanskom kodeksu B.

⁵¹ Usp. J. ŠAGI, 8.

⁵² ISTI, 4.

3. Opaske uz tekst grčkog Starog zavjeta

P.-M. Bogaert⁵³ tvrdi da Vatikanski kodeks među svjedocima grčke Biblije, Septuaginte zauzima jedinstveno mjesto osobito stoga što su stari svjedoci vrlo rijetki. On je najstariji od tri uncijala. Manje je potpun od Aleksandrijskog kodeksa (A) ali je čišći a što se tiče izgleda on se ne nameće kao Sinajski kodeks Starog zavjeta. Besprigovorno je uredeniji i manje revidiran. *Opći raspored i redosljed knjiga* koncem 19. stoljeća objasnio je A. Rahlfs⁵⁴ upućujući na 39. blagdansku poslanicu sv. Atanazija. Tu opasku nitko nije porekao. Između ostalog sv. Atanazije objašnjava slobodno ispuštanje Prve i Druge knjige o Makabejcima. I više, on u svojoj Apologiji Konstanciju⁵⁵ tvrdi da je 15-ak godina ranije nabavio Biblije za Konstantina I.⁵⁶ E. Nestle je procijenio da je Vatikanski kodeks u to vrijeme došao u Rim. Izložio se opasnosti što je bio tako precizan. Naime hipoteza o aleksandrijskoj pisarnici nije nezamisliva. Uređenje i organizacija rada pretpostavlja dobro uređenu radionicu i smatra mogućim aleksandrijsko, tj. egipatsko podrijetlo rukopisa ali nema posebnog pokazatelja da je rukopis poslan tako rano u Rim. Izdavanje i uporaba velikih kodeksa u 4. stoljeću bila je novost. Malo se o tome može reći ali svakako neposredni uzorak za Vatikanski kodeks B morali su biti mali kodeksi i veoma kratki svitci koji su obuhvaćali jednu ili dvije biblijske knjige. Tako se jedino grčki Stari zavjet širio do 2. stoljeća. Sv. Atanazije je u svojoj slavnoj poslanici 367. utvrdio⁵⁷ biblijski kanon. Vatikanski kodeks B je knjige određene za početnike, Knjigu mudrosti, Knjigu Sirahovu, Esteru, Juditu, Tobiju uvrstio u samo središte Starog zavjeta, između mudrosnih knjiga i proroka. Takav je slijed bio dosta udomaćen s naglaskom da proroci započinju s Dvanaest malih proroka. A među mudrosnim knjigama Job i Psalterij su pomični. Naime Vatikanski kodeks slijedi kompromis između ustaljene uporabe i aleksandrijskog atanazijevskog kanona. Slijed knjiga poštuje povijesni nastanak knjiga pa zato iza Prve i Druge knjige o Kraljevima slijedi Prva i Druga knjiga Ljetopisa pa Prva i Druga Ezrina. Mudrosne knjige pisane su u dva, a ne u tri stupca jer mudrosne su knjige tradicionalno prepisivali po smislu, u stihovima, a ne kontinuirano kao prozne spise. Psalterij je na čelu, slijede tri mudrosne knjige židovskog kanona: Mudre izreke, Propovjednik i Pjesma nad pjesmama. Značajno je da Job stoji tek ovdje, jer obično prethodi mudrosnim

⁵³ Usp. P.-M. BOGAERT, *Le texte de l' Ancien Testament*, u: *Prolegomena*, (Popratni svezak Vatikanskog kodeksa B), Rim, 1999., 7-26. I ovaj članak ulazi početno u povijest samog kodeksa o čemu se govorilo u 2. dijelu ovog članka.

⁵⁴ Redaktor aktualne Septuaginte.

⁵⁵ Pisana 353. a objavljena 357. godine.

⁵⁶ Umro 350. godine.

⁵⁷ Može biti i starijeg datuma jer se već na nju poziva Vatikanski kodeks B.

knjigama pa stoji na prvom mjestu a rijetko, kao što je ovdje primjer, slijedi druge mudrosne knjige. Takav raspored stoji i u Atanazijevom kanonu. Knjige za početnike započinju Knjigom mudrosti i Knjigom Sirahovom kao što uz sv. Atanazija stoji u minuskulnim rukopisima 46 i 631. Minuskulni rukopis 55 nabravlja dalje: Prva i Druga knjiga o Ezri, Estera, Judita, Tobija. Vatikanski kodeks prekidajući taj redoslijed i navodi svoj vlastiti. Osim u Sinajskom i Aleksandrijskom kodeksu uobičajen je redoslijed: Estera, Judita, Tobija. Makar knjige za početnike tvore cjelinu pisar prelazi iza mudrosnih knjiga u dva stupca kontinuirano na tri stupca.⁵⁸ Zbirka dvanaest proroka preuzima grčki redoslijed: Hošea, Amos, Mihej, Joel, Obadija, Jona itd. Jeremija također prati grčki slijed: Jeremija, Baruh, Tužaljke i Jeremijina poslanica koja na Zapadu nakon 13. stoljeća tvori Bar 6. Stari zavjet završava s Danielom⁵⁹ okruženim grčkim dodacima o Suzani, Belu i Zmiji.⁶⁰ Sv. Atanazije, dakako, ne slijedi hebrejski redoslijed koji ne poznaje deuterokanonske knjige. Kod Jeremije i Daniela dodaci su ustaljeni a Estera se po svojim grčkim, deuterokanonskim, dodacima približava Juditi i Tobiji. Već je spomenuto da Prve i Druge knjige o Makabejcima u Atanazijevom kanonu nema, a nema je ni u Vatikanskom kodeksu B. Kodeksološko istraživanje ne nailazi na nikakve tragove koji bi dali naslutiti o mogućnosti Prve i Druge knjige o Makabejcima. Stari zavjet obuhvaća, dakle, u skladu s kršćanskim kanonom, povijesnu, mudrosnu i proročku skupinu knjiga. Taj redoslijed i uvez svešćića je jasno zaokružen. Kvinioni i njegova polovina a i drukčije brojanje ukazuju na dobro organiziranu pisarnicu. Vatikanski kodeks B je podložan Atanazijevom kanonu ali mu i izmiče na primjeru knjiga za početnike koje je stavio između mudrosnih i proročkih knjiga a ne na stranu. *Podjele* su korisne za snalaženje i bile su potrebne za kontinuirano ili liturgijsko čitanje. Tako postoje podjele na odsjeke. Velika crna slova unesena su kasnije. Mala i obojena slova, crna i crvena svakako su kasnija. Knjiga Postanka ima tako 35 odsjeka. Izlazak ih ima 47, Levitski zakonik 61, Knjiga Borjeva 61 i Ponovljeni zakon 96. Od Prve do Četvrte knjige o Kraljevima postoji jedinstvena podjela od 250 odsjeka. Djelo ljetopisca dijeli se po knjigama. Postojeća podjela nema jasnog sistema i nije doslovno provedena pa ju je moguće uglavnom opisno objasniti.

Studije i uspoređivanja znaju da Vatikanski kodeks B nije prvotno služio za proučavanje Starog zavjeta jer je sav taj prostor zauzimao hebrejski Stari zavjet. Rukopis je u Vatikanskoj biblioteci čak bio sklonjen na sporedno mjesto u ormar. Ipak koncilski oci na Tridentskom saboru u 16. stoljeću tražili su ispravnu

⁵⁸ Zanimljivo da nakon Sirahove knjige još na istoj stranici pripremljenoj za tri stupca ipak postoji međuprostor i samo jedan stupac Estere.

⁵⁹ Iza Daniela su prije novozavjetnog početka dva stupca prazna.

⁶⁰ Raspored odgovara ondašnjim Crkvama.

grčku i hebrejsku Bibliju kao što je bio slučaj s latinskom Vulgatom. To traženje nije zaboravljeno. Rad na izdanju Starog zavjeta okupio je velika i kompetentna imena.⁶¹ Kod pripreme Starog zavjeta Sikstine⁶² pravile su se poredbe Vatikanskog kodeksa B s tekstem Septuaginte u uporabi. U ovom izdanju svakako je hvale vrijedna usporedba između Vatikanskog kodeksa B i citacija grčkih i latinskih crkvenih otaca. Pod konac 18. stoljeća engleski učenjak R. Holmes poduzeo je obiman rad na izdanju Septuaginte. No, i sam je Vatikanski kodeks odnesen u Pariz čime je promijenjen pristup rukopisu i njegovo proučavanje. Prvo cjelovito otisnuto izdanje poduzeo je u 5 svezaka kardinal A. Mai kasne 1858. godine. Predgovor je napisao C. Vercellone. Novo, bolje izdanje u 6 svezaka poduzeli su C. Vercellone, G. Cozza-Luzi 1881. godine. Editio minor iz Cambridgea napravljen je od 1868. do 1890. godine na temelju uncijalnog Aleksandrijskog, Sinajskog i Vatikanskog rukopisa. To je nakon C. Tischendorfa i prije Rahlfsa bio najrašireniji rukopis. Od 1889. do 1890. godine objavljeno je novo fototipsko izdanje u 5 svezaka. Ubrzo je nakon rasprodaje objavljeno u istoj tehnici novo izdanje u 4 sveska. U Cambridgeu je u 20 stoljeću pokrenut projekt za editio maior i od 1906. do 1940. kritički je obrađen Stari zavjet od Knjige Postanka do Tobije.

O značajkama i vrijednosti teksta Vatikanskog kodeksa B postoje različiti sudovi. Nijedna jednostavna formula ne može opisati vrijednost. U cjelini se može reći da je manje revidiran, bliži je originalnom obliku. U toj točki sud Septuagintinog izdanja Sikstine nije zastario već se samo bolje objašnjava. Vatikanski kodeks sadrži »jednostavan« tekst, za koji neki govore da je Luicianova recenzija, drugi pak Origenova. Ima tvrdnji da predstavlja Hesihija. J. Le Long početkom 18. stoljeća obezvjeđuje visoku vrijednost Vatikanskog kodeksa. Valja odvagati razna promišljanja. Grabe vidi da je sam sv. Atanazije citirao Suce. F. C. Burkitt uvrštava Izaiju među Origenove recenzije. H. St. J. Thackeray opaža da izvjesni odlomci pripadaju u Prvu i Drugu knjigu o Samuelu. A u Prvoj i Drugoj knjizi o Kraljevima spominje se Teodocijanova recenzija. Činjenica da se Vatikanski kodeks B veže više uz Aleksandriju⁶³ nego uz Cezareju ili Antiohiju, počiva ne samo na tekstualnim pojedinostima već i općim okolnostima.

Potanko ispitivanje pojedinih knjiga može pokazati starinu, pravu kvalitetu iz vremena zapisivanja Vatikanskog kodeksa B. Vrijednost tog kodeksa najbolje procjenjuju *pojedine knjige*. Već prije kršćanstva postojali su grčki biblijski prijevodi. U 3. stoljeću pr. Kr. prevedeno je Petoknjžje, u 2. stoljeću Proroci i poneka druga knjiga. Ti su prijevodi rabili originalnije tekstove od masoretskog.

⁶¹ U radu su se na prvom mjestu isticali kardinali ali i drugi onda poznati bibličari.

⁶² To je zapravo Septuaginta, izdana za pape Siksta V. koji je i sam kao kardinal radio u pripremi tog kasnijeg izdanja.

⁶³ Ako se govori o Aleksandriji onda valja oprezno spominjati Hesihija o kojem se zna samo iz Jeronimovog navoda.

Danas je teško naći prvotne grčke prijevode jer je bilo hebrejskih i kršćanskih revizija, a taj je jezik svakako prvotniji od kasnijeg rabinskog jezika iz 2. stoljeća kršćanskog vremena. Vatikanski kodeks B je relativno zaštićen. Da li je netaknut ili popravljen? Papirološka otkrića i stari prijevodi proizašli iz Septuaginte imaju veću vrijednost od Vatikanskog rukopisa B. Neki kasni minuskulni rukopisi, npr. 55 mogu se sporiti s Vatikanskim kodeksom B oko vrijednosti. Dobro je usporedivši grčki i vrednovati starinu. No, sve su knjige osim Mudrih izreka, Propovjednika i Pjesme nad pjesmama bile predmet proučavanja učenjaka u Cambridgeu i u Göttingenu. Pojedinačnim ispitivanjem pokušava se razriješiti pitanje: S kojim svjedocima je Vatikanski kodeks B najrodniji? I u kolikoj je mjeri vjerna slika najstarijeg grčkog prijevoda? Izbor biblijskih knjiga valja započeti s Petoknjžjem. Knjiga *Postanka* sačuvana je samo u svom kratkom dijelu (46, 28 – 50). Taj je dio u 15. stoljeću nadomješten minuskulnim prijevodom. Najbliži Vatikanskom rukopisu je minuskulni rukopis 56 iz skupine f. Svjedoci teksta su prilično revidirani, a Vatikanski kodeks B je netaknut. No, vrijednost svake opaske je smanjena jer se govori o samo pet poglavlja. *Izlazak* se nalazi u minuskulnim rukopisima i također u skupini f. Nema srodnosti s drugim uncijalima. Važnost teksta jest opis šatora u Izl 36 – 40 koji se razlikuje od hebrejskog teksta. Možda se dva podulja ispuštanja hebrejskog teksta duguju starijem prijevodu po kojem je napravljen palimpsest⁶⁴ u Münchenu. Dakle različiti tekstovi su jednostavno ispušteni. Drugi grčki prijevodi prerađuju hebrejski original. *Levitski zakonik* je potvrđen uncijalnim Aleksandrijskim rukopisom. Za nj svjedoči i Ćiril Aleksandrijski. Knjizi je srodna skupina minuskulnih rukopisa x. I Kumran nudi različite još neobjavljene varijante koje upućuju na stari grčki prijevod i kako su glavni uncijali značajniji od ispravka. Knjiga *Brojeva* srodna je iznova skupini minuskulnih rukopisa x. Ni sam papirus Chester Beatty VI dva stoljeća ranije ne nadilazi Vatikanski kodeks B. Jedan odlomak svitka kože iz Kumrana u 4. špilji svjedoči o blagom hebraiziranom ispravku. *Ponovljeni zakon* s Vatikanskog kodeksa B, usprkos prepisivačevoj nesmotrenosti i ponekom umetku iz *Heksaple* po mišljenju A. V. Billena je najbolji među uncijalima.⁶⁵ Minuskulni rukopis 509 iz skupine x pokazuje kontinuitet između Levitskog zakonika i Ponovljenog zakona. Za oblikovanje najstarijeg teksta od koristi su pred-origenovski (963), zatim pretkršćanski (847 i 957) i nekršćanski (847) minuskulni rukopisi. Otkriveni i objavljeni kasnije, otkrivaju veliku vrijednost ali i ograničenja Vatikanskog kodeksa B.⁶⁶ Nova otkrića i publikacije znaju za granice Vatikanskog kodeksa B, ali mu priznaju i veliku vrijednost. Korisno je spome-

⁶⁴ Rukopis s kojega je stari tekst ostrugan za novi u doba oskudice pergamenata.

⁶⁵ Usp. P.-M. BOGAERT, 18.

⁶⁶ *Isto*.

nuti neke posebnosti vezane uz *Prvu i Drugu knjigu o Ezri*. Potrebno je kratko prethodno objašnjenje. Tu se spominje Prva knjiga o Ezri koju Vulgata u dodatku naziva Trećom knjigom o Ezri. Iza nje slijedi Druga knjiga o Ezri koja se danas u biblijskom svijetu dijeli i naziva Ezra i Nehemija. Tu podjelu i nazivlje ne poznaju ni stare hebrejske, grčke ili latinske Biblije, a ni sv. Jeronim. Čak ni naslov Nehemije u dodatku na koncu Vatikanskog kodeksa B nije stavljen u isti redoslijed s ostalim knjigama nego je očito nekako nadometnut. Prva i Druga knjiga o Ezri su po sadržaju u širem smislu identične. Druga knjiga o Ezri i katolicima je zanimljiva jer kao kanonske knjige (Ezra i Nehemija) nadomješta nepotpunu i odveć legendarnu Prvu knjigu o Ezri. Ova knjiga (Ezra i Nehemija) sačuvala je dobro čitanje i nastoji uspostaviti bolji tekst. Srodan je Sinajski uncijal, već spomenuti minuskulni rukopis 55 i stari etiopski prijevod. Druga knjiga o Ezri u Vatikanskom kodeksu B bez sumnje ima vrijednost koja se još istražuje. Iza Ezrinog opusa je praznina.⁶⁷ Također valja istaknuti *Psalterij* u kojemu su zagubljene prvotne uncijalne folije u dva stupca, a nadomješten je minuskulnim rukopisom u tri stupca na stranicama 695.-704. Stranice 705.-706. su prazne. Dodatak nije identificiran ali sam A. Rahlfs je pokazao da Vatikanski kodeks B, Sinajski kodeks i stari koptski i etiopski prijevod upućuju na Donji Egipat. Taj tekst rabi i Ćiril Aleksandrijski a ne tekst iz Gornjeg Egipta s kršćanskim umecima. Sam naslov stoji iza Ps 150.⁶⁸ Tu među deuterokanonskim spisima valja istaknuti *Knjigu mudrosti i Juditu*.⁶⁹ Knjiga mudrosti pisana je grčki. Vatikanski kodeks B i Sinajski rukopis nude najbolji tekst. Grčka predaja Judite je vrlo jednostavna bez nekih bitnih inačica. Vatikanski kodeks B u skladu s minuskulnim rukopisom 55 i starim etiopskim prijevodom dobro je prihvaćen. Ipak skupina rukopisa, zvana origenovska kao i *Vetus latina* i Pešita nude tek zanimljive ali upitne varijante. Među prorocima su zanimljivi *Jeremija s dodatnim knjigama* i *Daniel s dodacima*. Grčki Jeremija srodno je prikazan u Vatikanskom kodeksu B, Sinajskom rukopisu i u koptskom i etiopskom prijevodu. I neki minuskulni rukopisi se slažu s tekstom Vatikanskog kodeksa B. Neki raniji uncijali, Q i V, upućuju pak na razdoblje prije Heksapline recenzije s početka 3. stoljeća. Vatikanski kodeks B je svakako najbolji predstavnik najstarijeg dostupnog grčkog

⁶⁷ Kanon Starog zavjeta za grčku Bibliju još nije ustaljen i zato se u biblijskoj zbirci spominje i apokrif Prve knjige o Ezri.

⁶⁸ Vatikanski kodeks B ni Sinajski kodeks ne navode Manašejevu molitvu. Naime posrijedi je priča kako je bezbožni kralj Manaše u babilonskom zarobljeništvu činio pokoru. Spominje se i molitva koju je Bog uslišio (2 Ljet 33, 12.19). Na temelju ove pripovijesti bila je vjerojatno između 2. stoljeća pr. Kr. i 1. stoljeća pos. Kr. u židovskim krugovima spjevana Manašejeva pjesma. To je tužaljka s himničarskim pozivom, priznavanjem grijeha i molitvom za oprost.

⁶⁹ Zanimljivo da Vatikanski kodeks B donosi ravnopravno i deuterokanonske spise, i dodatke što je svjedočanstvo da ne vrijedi (čak i Jeronimovo) isključivo i jedino načelo o »veritas haebraica«.

jezika. Redosljed Jeremijinog djela: Jeremija, Baruh, Tužaljke i Jeremijina poslanica (Bar 6) potvrđuju neorigenovska i nelucijanska svjedočanstva. Vatikanski kodeks B pokazuje ispravke pa E. Tov tvrdi da je drugi dio Jeremije revidiran.⁷⁰ Prvi grčki prijevod Daniela donosi zajedno s Esterom i Ezekielom minuskulni rukopis 967. Prije je postojao revidirani minuskulni rukopis 88. U Vatikanskom kodeksu B prisutan je čisti Teodicijanov (grčki) prijevod. Tekst potvrđuju veći broj minuskulnih rukopisa i stari latinski, koptski i etiopski prijevod.

Vrijedi zaključiti da Vatikanski kodeks B po sadržaju i obliku rese raskošni uspon znanja i umjetničke vještine. Makar kriteriji nedostajali, može se reći da Vatikanski kodeks B potječe iz dobro organizirane pisarnice u Crkvi s jakim tradicijama i nije rezultat improvizacije ili slučajnosti. Ipak je Vatikanski kodeks B homogen tek na površini. Nema više homogenosti ni u nutрини. To se duguje prethodnim malim kodeksima, kratkim svcima. Dobra *značajka* teksta i kvaliteta jest izrazita kratkoća Vatikanskog kodeksa B. Oblikovni *izbori* nisu u svemu vlastiti. Ima više minuskulnih rukopisa koji se podudaraju i upućuju na isto prethodno i starije podrijetlo. Bilo je i ranijih izbora. Neporecivi pokazatelji govore da je Aleksandrija najvjerojatnije domicilno mjesto Vatikanskog kodeksa B. Psalmi ali i neke druge knjige pokazuju širu egipatsku kvalifikaciju. Svakako ostaje strano da koptski ili etiopski prijevod ili poneki crkveni otac ne podržavaju Vatikanski kodeks B. Red knjiga, odsutnost Prve i Druge knjige o Makabejcima najbolje objašnjavaju Aleksandriju i njezin odnos prema Atanazijevom kanonu.

4. Novozavjetni tekst

S. Pisano⁷¹ vrednuje zasebno novozavjetni dio Vatikanskog kodeksa B. Između *osobitosti* može se započeti s povijesnim knjigama iza kojih dolaze katoličke poslanice. Pavlove poslanice su jedno djelo. Poslanica Hebrejima je prekinuta usred riječi *katha/riei* na stranici 1518.⁷² Daljnji tekst Poslanice Hebrejima kao i Otkrivenje nadodani su u 15. stoljeću.⁷³ Ostaje otvoreno pitanje je li Vatikanski kodeks B originalno sadržavao Pastoralne poslanice (1 – 2 Tim, Tit i Flm⁷⁴). Otvoreno je i pitanje nije li Novi zavjet bio proširen pokojim apostolskim spisom, kao npr. Klementovom poslanicom Korinćanima i dr. Pri podjeli Novog zavjeta nisu korišteni ni amonijevski brojevi odsjeka ni euzebijanski brojevi

⁷⁰ Usp. P.-M. BOGAERT, 24.

⁷¹ Usp. S. PISANO, The text of the New Testament, u: *Prolegomena*, (Popratni svezak Vatikanskog kodeksa B), Rim, 1999., 27-41.

⁷² Daljnje stranice su dakako dodane kasnije.

⁷³ S. Pisano zaključuje da je nešto više u danim okolnostima teško odrediti: »in circumstances which are hard to determine« (27.).

⁷⁴ *Isto*. Za razliku od raznih introdukcija, ovdje se ni ne spominje Poslanica Filemonu.

kanona, odnosno eutalijanski brojevi Djela apostolskih.⁷⁵ U povijesti rukopisa za podjelu su se koristili i drugi sistemi. Rodoslovlja u Evanđelju po Mateju (1, 2-16) i po Luki (3, 23-28) pisana su u stihovima što još jedino vrijedi za Matejeva blaženstva.⁷⁶ Pojedine su knjige potpisane na koncu. Zanimljivo da iza Djela apostolskih na stranici 1382. slijede po uhodanom redoslijedu Katoličke poslanice. Naslovi Pavlovih poslanica još nose vitice, crvenu boju, pa pleter. Slijedi potpis knjige ali i ime prepisivača. Naslovi Poslanica Efežanima, Filipljanima i Kološanima nisu završno ukrašeni.

Podjela teksta i rukopisa već je u najranije vrijeme unesena, ali ne stoji u originalu, i već u 4. ili 5. stoljeću ukazuje na prvo slovo u lijevoj margini ili dva slova. Postoje i prazni prostori. U lijevom uglu postoji podjela na kratke odlomke.⁷⁷ Podjelu na odlomke sadrži i Zacintijev kodeks prepisan u 6. stoljeću za Evanđelje po Luki i minuskulni kodeks 579 iz 13. stoljeća za Djela apostolska. Katoličke i Pavlove⁷⁸ poslanice također imaju detaljnu i izbrojenu podjelu. Još je dodan jedan sistem. Djela apostolska vjerojatno imaju podjelu iz 7. i 9. stoljeća. Taj sistem Djela apostolskih u 69 odlomaka zasebnih brojenja Katoličkih odnosno Pavlovih poslanica odgovara podjeli Sinajskog kodeksa. Kasnije se u cijelom Novom zavjetu dodaju arapski brojevi i odgovarajuća nomenklatura. Kratice postoje za *Isus Krist, Kyrios, theos, pneuma*. Kod naslova knjiga uncijal je kasniji kad je izbrisan početak i smješten naslov sa širokim ukrašenim obojenim glavnim velikim slovima na bijeloj margini. Grčki je tekst naveden u tri stupca po stranici s 42 retka u svakom punom stupcu. I minuskulni dopunski tekst (od Heb 9, 14 i Otk) slično je podijeljen na tri stupca po 35 i 36 redaka.

Povijest proučavanja Vatikanskog kodeksa B sadrži pomno ispitivanje od 16. stoljeća do danas. Dug je rad na *uspoređivanju* i vrednovanju Vatikanskog kodeksa B. Samo je pri objavljivanju važnih tiskanih kritičkih izdanja rukopis bio poputno pristupačan. Konzultirao se u razna vremena radi važnih varijanata. Erazmo Rotterdamski je među prvima bio zainteresiran za varijante Vatikanskog

⁷⁵ Isto. Amonije Aleksandrijski je već u 3. stoljeću ispisao na rubu Matejevog teksta odlomke ostalih evanđelja. Njegov je biblijski rad utjecao na Euzebija Cezarejskog. Eutalije lingvist iz 4. stoljeća unio je u Novi zavjet, posebno Pavlovo djelo, podjelu koja se koristila sve do kasnog Srednjeg vijeka.

⁷⁶ Stranica 1239. Iza blaženstava (Mt 5, 3-11) stoji prije proze prazan stupac. Zanimljivo je, međutim, da su Lukina blaženstva pisana u prozi (stranica 1310.).

⁷⁷ Evanđelje po Mateju ima 170 odsjeka, po Marku 62, po Luki 152 po Ivanu 80. Još nije bilo raznovrsnih biblijskih izdanja pa je podjela na odlomke imala praktičnu uporabnu funkciju.

⁷⁸ U Pavlovim poslanicama brojenje na odlomke je kontinuirano kroz cijelo djelo. Ta je pojednost korisna za smještaj neke poslanice. Tako Poslanica Hebrejima po kontinuiranom brojenju pripada odmah iza Poslanice Galačanima. Naime s takvog je predloška prepisivao i pisar Vatikanskog kodeksa B i zanimljivo da nije promijenio odgovarajuće brojenje u skladu sa svojim novim rukopisom.

kodeksa B. P. Bombace 1521. godine spominje naime Erazmu čitanje za I Iv 4, 1-4 i 5, 7-14 uoči njegove pripreme za 3. izdanje grčkog Novog zavjeta. Erazmo se i posebno zanimao za prisutnost ili odsutnost *comma Iohanneum* (I Iv 5, 7.8a)⁷⁹. Makar je imao uvid u neke varijante Vatikanskog kodeksa B, ipak one su malo utjecale na njegovo kritičko izdanje. Dalje J. Gines de Supelveda 1533. godine utanačuje grčki Vatikanski kodeks B i latinsku Vulgatu. U njegovom se izdanju grčkog Novog zavjeta citira varijanta *Kauda* (Dj 27, 16) koja dolazi iz Vatikanskog kodeksa B. Sinajski kodeks i Papirus 74 nisu mu bili dostupni. Neke je varijante bio usporedio Luka iz Bruggea. Mogao se okoristiti bilješkama Wenera iz Nijmegena, poglavara Arrasovog kolegija u Leuvenu jer je zapisao izvještaj broj varijanti Vatikanskog kodeksa B za Evanđelja. B. Walton je varijante Luke iz Bruggea sabrao i otisnuo u VI. svesku poliglotskog izdanja Biblije u Londonu, 1657. godine. Krajem 16. stoljeća, za Siksta V. obrađen je Novi zavjet a kasnije i cijela grčka Biblija. A. Agelli, teatinac skupio je čitanja otaca i starih rukopisa uključujući i Vatikanski kodeks B i započeo cca 1593. godine ostvarivanje ali projekt je nažalost napušten. Od 1615. do 1620. godine zbor kardinala, među njima i kardinal R. Belarmini, priprema Novi zavjet. Vjerojatno je G. Kariofil utvrdio varijante Vatikanskog kodeksa B, a čak 50 godina kasnije objavio ih je P. Possino.⁸⁰ To nije prvotna zbirka pojedinačnih, nego više djelo s nizom kratkih bilješki i odlukama zbora. G. Bartolucci, cistercit i hebrejski stručnjak 1669. godine sudio je u Vatikanskoj biblioteci taj tekst. Koncem 17. stoljeća L. A. Zaccagni objavio je podjelu na poglavlja Novog zavjeta u Vatikanskom kodeksu B. Kanio je objaviti Novi zavjet s Vatikanskog rukopisa B ali nije završio rad jer je prije umro. A. Mico iz Krfa pobrinuo se za pripremu grčkog Novog zavjeta. Djelo je završeno 1720. godine i čuva se u Trinity Collegeu u Cambridgeu. C. G. Woide prepisao je tu građu u Novi zavjet iz Oxforda 1675. godine a H. Ford je publicirao prijepis Woideovog istraživanja u dodatku, 1799. godine. Za pripremu svog izdanja R. Bentley je tražio suradnju učenjaka, opata Rulotte koji je napravio nezavisnu pripravu dodatnih ispravaka u Vatikanskom kodeksu B. no rukopis nije bio objavljen. C. Tischendorf ga je 1855. godine konzultirao a A. A. Ellis 1862. godine objavio. Anglikanac Th. Wagstaffe napisao je detaljni opis Vatikanskog kodeksa B 1739. godine, ali je ostao u rukopisu. G. Bianchini vlastitom je rukom 1749. napravio reprodukciju jedne stranice Novog zavjeta.⁸¹ Danski učenjak A. Birch od 1781. do 1783. godine skupio je novu građu za Novi zavjet s Vatikanskog kodeksa B a varijante je objavio u izdanjima od 1788. do 1801. godine. Najbolje istraživanje napravio je J. L. Hug koji je uspio proučiti

⁷⁹ Mjesto glasi: »Jer troje je što svjedoči: Duh, voda i krv«.

⁸⁰ Usp. S. PISANO, 30.

⁸¹ Stranica 1349. sadrži Lk 24, 32-35 i Iv 1, 1-14.

Vatikanski kodeks B 1809. godine kada se rukopis nalazio u Parizu. Rezultat istraživanja je njegov kritički komentar rukopisa koji podupiru Hesihijeva, Lucianova i Origenova recenzija i čini mu se jednim od najvažnijih svjedočanstava zajedno s drugim uncijalima (C i L) te misli da je to u skladu s Atanzijevim tekstom i Ćirilom Aleksandrijskim. Po Hugu Vatikanski kodeks B predstavlja recenziju interpretacije koja je odstranila umetke i došla do gramatički i književno čistog najboljeg teksta u 3. stoljeću. *Tiskana izdanja* Novog zavjeta s Vatikanskog kodeksa B nadovezuju se na diskusiju s konca 16. stoljeća koja se realizirala tek onda kada je rukopis iz Pariza vraćen u Rim. Prve pripreme je napravio kardinal A. Mai te je sve spise u pet svezaka izdao 1858. godine. Nije se ravnao prema očekivanjima izdavača ili korisnika. Malo kasnije (1859. godine) objavljena je editio minor za Novi zavjet. Ni ovo izdanje nije bilo zadovoljavajuće. Nisu se razlikovali razni rukopisi. F. C. Tischendorf je 1867. godine mogao povremeno i kraće konzultirati rukopis a imao je uvid i u raniju građu tako da je njegov Vatikanski kodeks B za Novi zavjet najpraktičniji, najispravniji, zahvaljujući upravo vatikanskom bibliotekaru C. Vercelloneu. I sam C. Vercellone uskoro će objaviti Novi zavjet, na kojem su još surađivali G. Cozza, E. Fabiani i G. Sergio te su izdali čitav rukopis 1868. godine. Prolegomena, tj. 6. svezak objavljen je pod pokroviteljstvom pape Lava XIII. Fotografsko izdanje napravljeno je od 1889. do 1890. godine. Bilo je brzo nadomješteno drugim fotografskim izdanjem.⁸² Papa Pavao VI. je 1965. godine za II. vatikanskog sabora potaknuo da se s Vatikanskog kodeksa B, ponovno izda Novi zavjet čiji predgovor je napisao C. M. Martini. Ovo izdanje je 1968. godine iznova tiskano. Već je prenijelo originalne boje a ponovljeno izdanje namijenjeno je prije svega javnosti.

U *vrednovanju* Vatikanskog kodeksa B za uspostavu novozavjetnog teksta najraniji kritičari ili su bili ignoranti ili nisu spoznali važnost.⁸³ Erazmo Rotterdamski je znao za vrijednost no malo je držao do tekstualnih varijanata s Vatikanskog kodeksa. B. R. Simon je osjećao preveliki utjecaj latinskih pisaca i nije prihvaćao tekstualno kritičke prednosti Vatikanskog kodeksa B. To su isto zastupali J. Mill, R. Bentley i J. J. Witstein. J. A. Bentley je ipak postavio temelje budućoj kritici teksta Novog zavjeta s Vatikanskog kodeksa B. J. S. Semler prvi put uvodi u tekst »recenziju«. J. J. Griesbach podijelio je rukopis na tri recenzije no čini se da nije dovoljno vrednovao sam Vatikanski kodeks B. Tumači su valjda više posizali za Aleksandrijskim rukopisom. Zapravo su tek F. C. Tischendorf i S. P. Tregelles priznali pravu vrijednost i autoritet Vatikanskog kodeksa B, no sami nisu poduzeli nikakvo neovisno istraživanje o tom tekstu. Najvažniji doprinos kritičkom tekstualnom vrednovanju doprinijeli su B. F. West-

⁸² Novi zavjet bio je objavljen kao 4. svezak 1904., a Stari od 1. do 3. sveska od 1905. do 1907.

⁸³ Usp. S. PISANO, 33.

cott i F. J. A. Hort. Oni su identificirali kasniji siruski, zatim raniji zapadni, pa aleksandrijski i neutralni tekst. Ova dvojica stručnjaka su zaključili da Evanđelja, Djela apostolska i Katoličke poslanice Vatikanskog kodeksa B premašuju sve druge dokumente u neutralnosti teksta. Taj se tekst slaže sa Sinajskim, Aleksandrijskim, Efremovim prepisanim kodeksom koji imaju dobar neutralan udio teksta.

Značajke Vatikanskog kodeksa B započinju najvažnijim svjedočanstvom za aleksandrijski tekst Novog zavjeta. Vatikanski kodeks B rabi stare varijante *-ei-* umjesto *-i* i završnog *-n*, i *drugi aorist*. Taj je kodeks srodan s Bodmerovim papirusima XIV – XV (P 75). Vatikanskom kodeksu B veoma je blizak Sinajski rukopis tako da postoji hipoteza da potječu iz iste aleksandrijske pisarnice⁸⁴. Ta dva uncijala dijele ista čitanja kao što su pravopis, ispuštanja ili pogreške. Značajke teksta Vatikanskog kodeksa B smještaju ga približno u sredinu 4. stoljeća.⁸⁵ U svezi pojedinih knjiga zanimljivo je *Evanđelje po Mateju* čiji tekst je aleksandrijski ali ima i odstupanja. Ima sličnosti s Bezinim i Sinajskim kodeksom. To evanđelje sadrži među svim biblijskim knjigama najveći broj rubnih bilježaka. *Evanđelje po Marku* mnogostrano je posvjedočeno. Prepisivač je ostavio kratki završetak ali zanimljiva je jedinstvena praznina u tom spisu koja bi mogla poslužiti za dulji završetak koji, međutim, nije bio unesen. C. M. Martini osobito je tekstualno obrađivao *Evanđelje po Luki*. Kao prvo tekst nije podložan nijednoj recenziji. Dobro mu je došla srodna usporedba s P 75, tzv. Bodmerovim papirusom i s P 4. Dok P 4 datira iz 4. stoljeća, P 75 datira s početka 3. stoljeća a sigurno je prepisan s još ranijeg rukopisa. A i Vatikanski kodeks B je imao stari a možda i zajednički predložak kao taj stari papirus. Srodnost s P 75 izdiže i važnost, tj. starinu Vatikanskog kodeksa B. Što je C. M. Martini učinio za Luku, to je C. L. Porter istražio i potvrdio svjedočanstvom za ranije datiranje *Evanđelja po Ivanu*.⁸⁶ Uz P 75 on navodi i svjedočanstvo Sinajskog rukopisa koji se još više s njim slaže tako da C. L. Porter naslućuje predložak teksta koji prethodi svim svjedočanstvima. G. D. Fee istražuje da P 75, Vatikanski kodeks B i neki drugi rukopisi crpe iz starog prethodnog teksta u 2. stoljeću. Među *katoličkim poslanicama* prva je *Jakovljeva poslanica* koja se slaže s papirusima iz 3. i 4. stoljeća. Zanimljiva je trostruka podjela te poslanice. J. Duplacy zaključuje da je najhomogeničnija podjela označena malim grčkim slovima i misli da potječe s originala dok su druge podjele unesene od 4. stoljeća nadalje. Podjela u devet odlomaka ima po mišljenju J. Duplacyja liturgijsku funkciju. Liturgijska

⁸⁴ ISTI, 34.

⁸⁵ Mnoštvo studija uspoređuje čak najnovija otkrića posebno onih papirusa koji potječu iz vremena prije Vatikanskog kodeksa B.

⁸⁶ Slično je istražio S. Kubo za P 72 i za Prvu i Drugu Petrovu i Judinu poslanicu.

uputstva prije 4. stoljeća su bila rijetka, ali na bogoslužju se, jednom tjedno a možda i svaki dan, svakako čitao i Stari i Novi, a možda i oba zavjeta. Lekcionarna još, dakako, nije bilo pa je valjalo u rukopisu označiti podjelu, tj. početak i kraj čitanja kako bi se čitač što lakše snašao. Što se tiče *Pavlovog djela*, odmah se može reći da tekst pokazuje aleksandrijske naglaske i često se slaže s P 46. Neslaganja između Vatikanskog kodeksa B i P 46 u Poslanici Rimljanima i Poslanici Galaćanima pokazuju zapadno čitanje. Uz neke sporedne varijante i podosta slaganja u Pavlovom je djelu posebno istaknuta *Poslanica Efežanima*. Nju je proučavao P. Benoit.⁸⁷ Po njemu P 46 pokazuje zapadni i antiohijski iskvareni tekst ali je naposljetku pouzdano svjedočanstvo za aleksandrijsku tekstualnu predaju. U svom je ispitivanju istražio da se Poslanica Efeženima u 56 slučajeva tamo gdje se Sinajski, Aleksandrijski i Vatikanski (B) rukopisi ne slažu s uncijalima D F G, P 46 se, u kombinaciji sa Sinajskim, Aleksandrijskim i Vatikanskim kodeksom B složio 51 puta, što odlučno potvrđuje aleksandrijsku posebnost. Primjer spominjanja Crkve prije Isusa Krista u istom omjeru s gornjim rukopisima pokazuje »teološku griznju savjesti« pa zapadno čitanje stavlja Isusa Krista prije Crkve. Odnos između P 46 i Vatikanskog kodeksa B u Poslanici Efežanima dobro pokazuje pravi odnos: tamo gdje se Vatikanski kodeks B 29 puta ne slaže s drugim uncijalnim rukopisima P 46 se slaže 15 puta a ne slaže 14 puta. P. Benoit veću važnost posvećuje slaganjima koja su doduše neznatno veća od neslaganja, no, uz to i opet upućuju da je Vatikanski kodeks B imao pogreške. Iz nekoliko natuknica već je moguće zaključiti da je u Pavlovom djelu prisutan veoma stari tekst Vatikanskog kodeksa B koji seže barem do trećeg stoljeća unatrag, ako ne i ranije.⁸⁸

Moguće je zaključiti da Vatikanski kodeks B sadrži aleksandrijski tekst, posebno kod povijesnih novozavjetnih knjiga. Odlikuje se dugom kritičkom tradicijom, vještim pisarima i pouzdanim instrumentarijem za dobar tekst. Tako je tekst egipatski, tj. stvoren u učenoj Aleksandriji. To ne znači da nije posrijedi recenzija, ne znači ni da je to originalni, čisti novozavjetni tekst. Ali pisari su svakako čvrsto prijanjali uz stare tekstualne prauzore. Sigurno su uzimali pouzdani tekst, dakako, onaj koji su imali na raspolaganju. Vatikanski kodeks B se najbolje slaže sa starim papirusima. Upravo ti papirusi svjedoče da ni u početku nije bio stabiliziran novozavjetni tekst nego da se s tekstom ophodilo s izvjesnom ranom slobodom. U odnosu na narav najranijeg tekstualnog svjedočanstva treba još mnogo istraživati da bi se došlo do što ranijeg mogućeg teksta. Vatikanski kodeks B je svakako važno svjedočanstvo na putu do manje iskvarenog biblijskog teksta.

⁸⁷ Usp. P. BENOIT, Le codex paulien Chester Beatty, *Revue Biblique* 46 (1937.) 58-82.

⁸⁸ Valja pripomenuti da najnovije istraživanje stavlja P 46 čak pod konac 1. ili na početak 2. st. A budući da su P 46 i Vatikanski kodeks B veoma srodni, podrazumijeva se veća starina i Vatikanskog kodeksa B.

Summary

PRESENTATION OF THE VATICAN CODEX B

Pope's donation of facsimile edition for Zadar's collection of Bibles:
(Vat. Graec. 1209, B)

Codex Vaticanus B is located in Vatican Library at Rome and comes from 4th century and is considered the oldest extant vellum copy of Bible. The codex B probably arrived to West 1483. year during the Council of Florence as a gift from the Byzantine Emperor John VIII to Pope Eugenius IV. (or is according some already 1448. year by Pope Nicolas V. placed in Vatican Library at Rome.) Originally, this codex was a complete Christian Bible with Old and New Testament. It is written on vellum, 10.8 inches on each side. The Old Testament is almost complete and consists of 617 leaves. The New Testament is made up of 142 leaves and is interrupted with Hebr 9,4, with notice that this letter follows immediately after 2 Sol.

The copy is Alexandrianian »Neutral« text from the 3rd century. The text appears in three columns (in poetic parts in two columns) with 40 lines. The text is resting on the lines of writing. The letters are spaced uncial, there is no word separation and no punctuation. One scribe works on the Old and another later on the New Testament. A corrector went through the manuscript, probably soon after its writing. Some other worked on the manuscript much later (10th or 11th century).

The presentation is limited on the facsimile, color edition in 450 numbered exemplars. In valuable edition are conserved the rough edges, even cut of leaves and holes from original parchments. First is treated the same donation of the edition. Very fine facsimile reproduction is accompanied and enriched by the Prolegomena with 72 pages, where three top-leveled experts talk one after other on paleography and codicology (the autor P. Canart in his essay quotes Janko Šagi who already earlier outstandingly and expertly elaborated codex B) and separately about the books of the Old (P.-M. Bogaert) and the New Testament (S. Pisano).

Key words: greek manuscript, text, codex, critic of the text.